

УДК 159.316.772.5

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ІНТЕРНЕТ-СПІЛКУВАННЯ

Зінченко О.В., аспірант лабораторії нових інформаційних технологій
 Інститут психології імені Г.С. Костюка
 Національної академії педагогічних наук України

У статті аналізується стан розробки проблеми інтернет-спілкування в психологічній науці, розглянуто різні підходи до класифікації цього феномена, його специфічні особливості, наслідки впливу на структуру особистості та особливості використання в освітньому процесі.

Ключові слова: віртуальність, кіберпростір, інтернет-спілкування, віртуальна особистість.

В статье анализируется состояние разработки проблемы интернет-общения в психологической науке, рассмотрены различные подходы к классификации феномена, его специфические особенности, последствия воздействия на структуру личности и особенности использования в образовательном процессе.

Ключевые слова: виртуальность, киберпространство, интернет-общение, виртуальная личность.

Zinchenko O.V. THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE INTERNET-COMMUNICATION PROBLE

In the article we can see that the development condition of the internet communication problem in psychology is analyzing. Different approaches to classifications of the phenomenon, its specific characteristics, the consequences of the influence on a person structure and peculiarities of the using in educational process are observed.

Key words: virtuality, cyberspace, internet communication, virtual personality.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. На межі ХХ – ХХІ століть з'явилася низка феноменів, які докорінно змінили життя суспільства. У цьому контексті однією з найбільш значущих подій є поява Інтернету – явища, яке, інтенсивно розвиваючись, дедалі більше впливає на організацію соціальної структури та істотно змінює суспільні процеси. Справді, систему, що дозволяє долати відстань і взаємодіяти будь-якій кількості людей, можна розглядати як соціальний простір зі специфічними законами, де основною ознакою «соціальності» є можливість спілкування користувачів. Очевидно, що інтернет-комунікація значно еволюціонувала від елементарних тематичних чатів до сучасних мультимедійних систем. Втім, навіть за можливості безпосереднього візуального контакту віртуальне спілкування зберігає низку відмінностей від реального. Ці особливості в останні десятиліття стають предметом інтенсивного вивчення в багатьох науках, де чільне місце належить психології. На нашу думку, саме з'ясування психологічної специфіки інтернет-спілкування дозволить розкрити механізми економічних, екологічних та правових аспектів цього процесу. Звичайно, реалізація цього завдання потребує ґрунтовних теоретичних розвідок, а наявні ідеї і погляди – узагальнення та систематизації для подальшого удосконалення експериментальних досліджень. Отже, аналіз інформаційного масиву, що стосується психологічної характеристики проблеми інтернет-спілкування, є актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Філософсько-методологічною основою вивчення феномена Інтернету є концепції інформаційних спільнот та постіндустріального суспільства (І. Алексєєва, Д. Белл, Ф. Гватарі, Ж. Дільоз та інші).

У зв'язку з швидкими темпами розвитку мережі на заході ця проблематика вивчалася психологічною наукою більш розгорнуто, проте з поширенням Інтернету ситуація кардинально змінилася. Представники вітчизняної психологічної школи (О. Леонтьєв, Л. Прокієнко, О. Тихомиров) ще з 80-х років минулого століття на основі культурно-історичної теорії Л. Виготського розробляють проблему взаємодії людини з комп'ютерними системами. Цей напрям поступово трансформувалася в психологію Інтернету, або кіберпсихологію (О. Войскунський), і продовжує активно розвиватися сучасними українськими та російськими вченими. У цьому контексті В. Фатунова визначає такі завдання психологічних досліджень всесвітньої мережі: 1) вивчення основних видів діяльності в Інтернеті – пізнавальної, навчальної та ігрової; 2) з'ясування наслідків інтернет-діяльності для особистості: зміни структури мотивації, Я-концепції, ціннісних орієнтацій, виникнення поведінкової залежності; 3) вивчення інтернет-технологій як засобу традиційних соціальних практик – ЗМІ, освіти, політичного вибору, способів психотерапевтичної допомоги тощо [15].

Власне, проблема інтернет-спілкування вивчається в контексті аналізу специфічних

особливостей комунікативного процесу (Є. Блохіна, О. Жичкіна, Н. Лукіна, В. Фатурова, І. Шевченко), виокремлення його різновидів (О. Войскунський, О. Жичкіна, Е. Ігнат'єва, А. Лучінкіна, Н. Чудова), з'ясування наслідків впливу на структуру особистості (Є. Амерханова, Л. Бабанін, Ф. Смірнов, І. Голдберг, Т. Карабін, С. Колоротний, А. Кузнецова, К. Кузьміна, М. Назар, О. Сміслова, Н. Чудова, К. Янг), використання інтернет-комунікації у психологічній консультативній (М. Назар, Н. Чеботарьова, К. Штирбу) та освітньому просторі (К. Кречетников, Ю. Лотоцька, Є. Мишенкова, М. Назар, В. Солдаткін, М. Смольсон).

Постановка завдання. Стрімке зростання психологічних досліджень інтернет-спілкування вимагає систематизації теоретичного й емпіричного матеріалу з метою встановлення його актуальності та доцільності подальшого використання. Отже, можна сформулювати основні цілі нашої розвідки: 1) аналіз і узагальнення психологічних поглядів на проблему інтернет-комунікації та виокремлення її ключових позицій; 2) з'ясування можливості використання положень теорії віртуального спілкування для подальших емпіричних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Дослідження процесу інтернет-спілкування неможливе без з'ясування філософської та психологічної сутності феномена Інтернету з чітким визначенням його особливостей. Характеризуючи специфіку всесвітньої мережі, вчені використовують низку термінів: віртуальна реальність, гіперреальність, кіберпростір. Доцільним є оглядовий аналіз цих понять.

У вузькому розумінні віртуальна реальність – це комп'ютерна симуляція дійсності за допомогою спеціальних технічних засобів (шоломів, рукавичок тощо), але зміст цього феномена є значно ширшим. На думку М. Носова, віртуальна реальність незалежно від її природи (фізичної, геологічної, психологічної, соціальної, технічної) має такі властивості: 1) породженість – продукується будь-якою іншою зовнішньою реальністю; 2) актуальність – проявляється «тут і тепер», поки функціонує основна реальність; 3) автономність – власний час, простір і закони існування; 4) інтерактивність – взаємодія з іншими реальностями, у тому числі з базовою, зі збереженням незалежного онтологічного статусу [12]. Д. Іванов вказує на такі універсальні властивості віртуальної реальності [6]: 1) нематеріальність впливу; 2) умовність параметрів (об'єкти штучні та змінні); 3) ефемерність, що проявляється у свободі входу/виходу до віртуального світу.

Близьким поняттям є введений Ж. Бодріаром термін «гіперреальність», який описує симуляцію дійсності, що утруднює розрізнення фантазії і реальності. На думку філософа, у сучасному світі потужний потік інформації привів до тотального домінування гіперреальності.

Вищевказані феномени можуть мати місце в різних сферах життя, тому для аналізу психологічної структури Інтернету, на нашу думку, зручніше використовувати більш специфічні поняття, наприклад, кіберпростір. Слово «кіберпростір» вперше з'явилося в романі «Нейромант» американського письменника-фантаста У. Гібсона, де означало реалістичну галюцинацію, імітацію зовнішнього світу, яка виникає внаслідок дії на нервову систему людини комп'ютерних технологій. З появою Інтернету цей термін починають уживати як його синонім. Дж. Сулер виокремлює такі базові риси кіберпростору: 1) обмеження сенсорного переживання; 2) множинність особистості, що проявляється в так званій віртуальній ідентичності – створенні самопрезентаційних систем, які реалізують різні особистісні якості; 3) вирівнювання статусів – прояв кібер-демократії, коли користувачі мережі мають однакові можливості для самовираження; 4) відмінне від реального світу відчуття простору і часу; 5) необмежена доступність контактів; 6) постійна фіксація результатів кібер-активності; 7) змінений стан свідомості користувачів; 8) поява негативних емоцій при обмеженні доступності до кіберпростору [20].

Звичайно, розгляд наведених понять можна розширити, а список синонімів до поняття «Інтернет» продовжити, але поданої інформації достатньо для того, щоб зробити висновок, що всесвітня мережа – це сфера з особливими законами, які не відповідають реальному світу. Інтернет-діяльність має власні психологічні закономірності та механізми і приводить до специфічних змін у структурі психіки.

Сучасні дослідження інтернет-простору змінюють вектор вивчення його особливостей у бік соціальних аспектів, тобто в центрі уваги перебувають зв'язки користувачів мережі. Наприклад, О. Войскунський вважає, що середовище Інтернету – це перш за все людська взаємодія, а вже потім комп'ютерна мережа [4]. Відзначимо, що, як правило, виокремлюють три основні типи мотивації користування Інтернетом і три види інтернет-діяльності: пізнавальну, ігрову та комунікативну. У пропонуваній типології домінуюча роль належить комунікативному аспекту, адже саме через спілкування може здійснюватися пізнання та ігрові дії.

Щодо визначення поняття інтернет-спілкування, то його розуміють як опосередкований через всесвітню мережу комунікативний процес. Н. Лукіна характеризує цей феномен як специфічний вид комунікації, що зводить людину до тексту, ускладнюючи завдання соціальної перцепції та орієнтальної стадії спілкування [9]. Таке визначення не враховує використання мультимедійних засобів, яке на сьогодні стає все більш поширеним.

Проблема дефініції ускладнюється тим, що сам термін «спілкування» має багато визначень. Ось лише деякі з них: 1) обмін думками, почуттями, переживаннями (Л. Виготський, С. Рубінштейн); 2) один із видів людської діяльності (Б. Ананьєв, М. Коган, І. Кон, О. Леонтьєв); 3) специфічна, соціальна форма інформаційного зв'язку (О. Урсун, Л. Резников); 4) взаємодія, стосунки між суб'єктами, які мають діалогічний характер (Г. Андреева, К. Платонов).

Важливою є проблема створення чіткої класифікаційної системи інтернет-спілкування, яка б відкрила шлях до його об'єктивного і глибокого аналізу. Традиційним є підхід, який виокремлює форми інтернет-спілкування за рівнем їх інтерактивності (Ю. Бабаєва, О. Войскунський, О. Жичкіна, О. Сміслова): електронна пошта і телеконференції, де комунікація відбувається в режимі off-line (спілкування не передбачає негайної реакції), і більш інтерактивні – чати та мережеві рольові ігри (MUDs), де переважає режим реального часу (on-line). Існує низка інших критеріїв, що дозволяють виокремити різні види інтернет-комунікації [10]: 1) за породженістю: канонічні форми спілкування, що мають аналоги в реальному житті (реклама), і неканонічні, або суто віртуальні (електронна пошта, чати, форуми, соціальні мережі); 2) за рівнем відкритості спільноти до сторонніх відвідувачів: відкрите і закрите; 3) за рівнем зовнішнього контролю комунікативного процесу (наприклад, наявність адміністрації сайту): контрольоване і неконтрольоване; 4) за ступенем візуалізації: знаково-текстове і мультимедійне; 5) за характером комунікативних зв'язків: синхронне й асинхронне; 6) за кількістю учасників спілкування: двостороннє, багатостороннє тощо.

На нашу думку, ці класифікаційні системи є дещо спрощеними, тому що орієнтуються переважно на технічну сторону проблеми. У цьому аспекті справедливим є зауваження В. Нестерова про те, що соціальність Інтернету не обмежується персоналізацією ресурсів, а майже всі сайти є комунікативно насиченими [11]. Тому слід сконцентруватися на створенні такої класифікації,

яка б розкривала психологічну структуру процесу, а не описувала зовнішні ознаки. Такою спробою є погляди Е. Ігнат'євої, яка виокремлює кілька стилів віртуального спілкування: 1) граматично правильний, що дотримується правил синтаксису і пунктуації; 2) розмовний – допускає наявність помилок і певну емоційну розкутість; 3) стиль граматичних і етичних порушень (флуд, флейм, тролінг).

Також заслуговує на увагу типологія співрозмовників (сукупність психологічних якостей, рис характеру, життєвих пріоритетів, що визначають цілі комунікації), яку Е. Ігнат'єва розробляє в рамках власної концепції формування комунікативних умінь віртуального спілкування [7].

1. Діловий тип – пов'язаний з професійною діяльністю людини. Його основні риси: переважання граматично правильного стилю спілкування; відсутність схильності до віртуальних знайомств, висока критичність і самоусвідомлення, труднощі при встановленні контакту. Надає перевагу форумам і електронній пошті.

2. Соціально-спрямований тип характеризується домінуванням комунікативного мотиву, розмовним стилем, використанням різноманітних форм інтернет-спілкування, прагненням до віртуальних знайомств і отриманням від них емоційного задоволення.

3. Залежний тип реалізує у віртуальному спілкуванні особистісні риси, які з певних причин не може проявити в реальному житті. Характеризується симптомами інтернет-аддикції – байдужістю до себе, відсутністю контролю за часом, проведеним у мережі, відстороненістю від зовнішнього світу. Стиль віртуального спілкування: розмовний, з наявністю граматичних і етичних порушень.

На нашу думку, варто також урахувувати комбіновані випадки, які можуть охоплювати риси різних типів віртуальних співрозмовників.

Цікавим є підхід Е. Ігнат'євої до виокремлення моделей спілкування – репрезентативної, анонімної та самопрезентації, де основним критерієм є ступінь анонімності учасників інтернет-комунікації.

Не менш важливим, ніж питання класифікації, є аналіз типових властивостей процесу, де також існують різні авторські підходи. На думку О. Жичкіної, основною характеристикою інтернет-спілкування є анонімність, що базується на фізичній нерепрезентованості учасників комунікативного процесу [5]. Ця особливість викликає труднощі в користуванні невербальними засобами, стимулює ненормативну поведінку особистості, збагачує можливість са-

мопрезентації через збільшення арсеналу можливих соціальних ролей, сприяє добровільності контактів. Аналізуючи відмінності віртуального спілкування від реального, А. Лучинкіна вказує на його поліфонічність (здатність взаємодіяти відразу з групою людей), полікультурність, що забезпечується відсутністю будь-яких фізичних обмежень у спілкуванні, і гіпертекстуальність (ієрархічна система взаємопов'язаних послань).

На думку Є. Блохіної, відсутність фізичної предствленості учасників спілкування впливає на усунення низки комунікативних бар'єрів, обумовлених статтю, віком, соціальним статусом, зовнішньою привабливістю, володінням невербальною [3]. В. Нестеров відзначає, що для значної частини людей (особливо з фізичними недоліками чи психологічними бар'єрами) інтернет-спілкування є єдиною можливістю мати рівноправні соціальні контакти [11].

Інформація, що циркулює в мережі, повинна відповідати певним вимогам, які регулюються технічними особливостями інтернету та психологічними характеристиками його користувачів. На думку Н. Чудової та М. Євлампієвої, такі вимоги містять: 1) гіпертекстову репрезентацію, що передбачає «розширену» відповідь на запит із можливістю формування нових запитань за будь-яким фрагментом інформації; 2) експліцитну схему інформації, тобто наявність певних «дороговказів» ознайомлення з відомостями; 3) оперативність просторово-часової локалізації; 4) суб'єкт-суб'єктний стиль спілкування [18].

Цікавим, на наш погляд, є підхід О. Белінської, яка характеризує інтернет-комунікацію через особливості віртуальної реальності та концепцію постмодерна. Дослідниця розкриває свій підхід за допомогою таких тез: 1) анонімність віртуальної комунікації пов'язана з домінуванням ірраціональності життя, втратою визначеності та стійкості соціуму; 2) гіпертекстуальний віртуальний простір, можливість «гри» з соціальними ролями, побудова множинного «Я» вимагає від людини постійної мобільності в соціальних ситуаціях; 3) єдиною реальністю особистості у віртуальності є реальність самопрезентації – своєрідного інсценування власної індивідуальності; 4) віртуальний простір створює максимум можливостей для будь-якого конструювання, але через втрату соціальних орієнтирів зростає необхідність побудови соціальних відносин та власної ідентичності [2].

Питання наслідків впливу інтернет-комунікації на особистість є одним із ключових аспектів проблеми. Часто звертають

увагу виключно на негативні сторони феномена: обмеженість реальних контактів, виникнення залежності, атрофованість реальних комунікативних умінь тощо. Втім Е. Амерханова наголошує, що, незважаючи на можливий негатив, існують позитивні риси інтернет-спілкування: 1) особливий характер спілкування дає можливість більш гнучкого реагування на інформацію; 2) оволодіння сучасною інформаційною культурою дозволяє реалізувати зближення різновікових субкультур; 3) освоєння нових соціально-світоглядних позицій при роботі з мережевою інформацією стимулює ресоціалізацію зрілого покоління [1].

Питання про переважання негативно-го чи позитивного впливу інтернет-спілкування на особистість є дискусійним і однозначної відповіді не має: характеристики інтернет-простору, відображаючись через конкретну структуру психіки, можуть спричинити різні наслідки. Але водночас дослідники вказують об'єктивні плюси і мінуси віртуальної комунікації. Так, Т. Карабін вважає, що міжособистісному інтернет-спілкуванню властиві такі переваги: 1) можливість прийняття нової індивідуальності, яка може приховати власне «Я»; 2) відсутність перешкод у вираженні думок через неможливість покарання; 3) звільнення від негативних емоцій; 4) максимальна відвертість розмови; 5) акцентуація на певних темах, обговорення яких є неможливим у реальному житті [8].

Актуальним є питання про співвідношення реального і віртуального спілкування. В останні роки серйозному аналізу підлягає традиційна думка про обмеження інтернет-комунікацією реального життєвого простору. С. Цимбаленко на основі проведених опитувань стверджує, що підлітки та юнаки, які активно спілкуються в мережі, у той же час інтенсивно взаємодіють з однолітками, відвідують гуртки, ходять на побачення, тобто ведуть активне соціальне життя [17]. Разом з тим, як зазначає S. Turkle, «комп'ютери створюють ілюзію дружніх відносин без вимог дружби» [19].

Початковим моментом знайомства в мережі є опис персональних даних, що характеризують особистість. У дослідженнях В. Фріндте і Т. Келера встановлено, що на самопрезентацію комунікатора впливають чотири фактори: 1) досвід інтернет-комунікації; 2) аудиторія, якій адресована інформація; 3) ступінь самосвідомості особистості; 4) ідентифікація з певною соціальною групою. Можна конкретизувати цей перелік: наприклад, виокремити вік, стать, культурне середовище, пізнавальну, емоційну, поведінкову сферу самосвідомості. Однак

незаперечним є факт інтеграції суб'єктивних і об'єктивних факторів не тільки у виборі стратегії самопрезентації, але й інтернет-взаємодії загалом [16].

Важливим аспектом вивчення самопрезентації в інтернет-спілкуванні є з'ясування сутності феномена віртуальної особистості або віртуальної ідентичності як набору певних індивідуальних особливостей і якостей, що, як правило, не відповідають реальному стану речей. Аналізуючи низку досліджень з цієї проблеми, Х. Турецька узагальнює два основних підходи до її пояснення: 1) дефіцитарний – створення віртуальної особистості пов'язане з незадоволеністю реальною ідентичністю та демонстрацією особистісних якостей, що не можуть бути реалізованими в реальному житті; 2) креативний – конструювання віртуальної ідентичності відбувається з метою отримання нового досвіду як самоцінного прагнення [14].

Відзначимо, що обидві точки зору мають право на існування, але дефіцитарний підхід є більш популярним. На нашу думку, розуміння інтернет-комунікації лише як компенсаторного процесу є неповним, оскільки не враховує всього спектру мотивів спілкування. О. Жичкіна вважає, що поява цього явища пов'язана з рівнем соціальної ригідності людини: чим вона нижче, тим більшою є ймовірність виникнення віртуальної особистості. Феномен також може мати віковий характер, зокрема М. Назар пов'язує створення віртуальної ідентичності в юнацькому віці з прагненням до самовизначення.

Нині активно досліджується проблема використання комп'ютерних технологій в освітньому процесі та психологічній консультації. Група науковців під керівництвом М. Смульсон дійшла таких висновків: 1) групова навчальна і психологічна робота, що здійснюється через мережу Інтернет, є можливою і може бути ефективною при дотриманні певних умов; 2) необхідною умовою такої роботи є створення віртуального освітнього середовища – спеціально створеного контексту інформаційного простору мережі Інтернет, що забезпечує активне, ініціативне та суб'єктне здійснення різних форм дистанційного навчання та психологічної роботи з учасниками; 3) ефективність групової роботи через мережу Інтернет підвищується у зв'язку із застосуванням інтерактивно-мультимедійних технологій спілкування та взаємодії з її учасниками [13].

Висновки. Аналізуючи явище інтернет-спілкування з психологічного погляду, потрібно відзначити його багатоаспектність, міждисциплінарний та дискусійний

характер. Неоднозначність трактування самого терміна «спілкування» приводить до появи низки векторів наукового пошуку. Іншою складовою проблематики є уявлення про риси віртуальності та кіберпростору – специфічних феноменів, що мають певну автономність від реальності, але водночас безпосередньо пов'язана з нею. Звичайно, такий світ має власні соціальні закони і правила.

Актуальною є проблема вироблення чітких критеріїв для створення класифікації різних видів інтернет-комунікації, яка б орієнтувалася на його внутрішню психологічну сутність, а не просто описувала формальні ознаки. З цього погляду слушними є думки Е. Ігнат'євої щодо розробки моделей та типів інтернет-комунікації. Також доцільним є використання суто психологічних моделей спілкування з урахуванням специфіки віртуального світу.

На нашу думку, у дослідженнях більше уваги надається саме комунікативній стороні, тоді як особливості перцептивного та інтерактивного аспектів розкриті недостатньо. Щодо впливу інтернет-спілкування на структуру особистості, то можна фіксувати різні погляди: від констатації тотального негативу до ствердження виключно позитивних наслідків. На нашу думку, під час аналізу цієї проблеми потрібно враховувати як об'єктивні фактори (особливості інтерфейсу, соціальний стан тощо), так і суб'єктивні (специфіка структури особистості користувача). Актуальним є напрям вивчення застосування інтернет-комунікації у різних соціальних сферах, зокрема, освітньому процесі та психологічній консультації, а також її специфічних різновидах, наприклад, он-лайн грі. У зв'язку з цим набуває значення вивчення когнітивних змін особистості під час комунікації в мережі. Подальшим полем досліджень може бути вивчення особливостей мультимедійного типу інтернет-спілкування. Наявна інформація також обґрунтовує необхідність аналізу вікової динаміки процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амерханова Э. Р. Плюсы и минусы общения в интернет-пространстве как агента социализации детей и ресоциализации взрослых / Э. Р. Амерханова // Новые инфокоммуникационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития : междунар. интернет-конф., 15 янв. – 29 марта 2002 г. : материалы конф. – М. : Ин-т «Открытое об-во» : Логос, 2003. – С. 96–99.
2. Белинская Е. П. К проблеме групповой динамики сетевого сообщества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://banderus2.narod.ru/70142.html>.

3. Блохина Е. П. Исследование специфики межличностного общения с виртуальным собеседником [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/netpsy/blohina>.
4. Войскунский А. Е. Интернет – новая область исследований в психологической науке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.relarn.ru/human/vae03.html>.
5. Жичкина А. Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>.
6. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2000. – 96 с.
7. Игнатъева Э. А. Психологические особенности взаимодействия людей в информационном обществе / Э. А. Игнатъева, Н. В. Софронова. – М. : Спутник+, 2014. – 158 с.
8. Карабин Т. В. Особливості міжособистісного спілкування в мережі «Internet» / Т. В. Карабин // Актуальні проблеми психології. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К., 2002. – Частина 5. – С. 41–47.
9. Лукина Н. А. Психологические особенности опосредованного Интернетом межличностного общения студентов / дисс ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Н. А. Лукина. – Самара, 2013. – 180 с.
10. Лучинкина А. И. Психология человека в Интернете : [учеб. пособие] / А. И. Лучинкина ; Нац. акад. пед. наук Украины, Ин-т одар. ребенка. – К. : Информ. системы, 2012. – 199 с.
11. Нестеров В. Ю. К вопросу об эмоциональной насыщенности межличностных коммуникаций в Интернете [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://banderus2.narod.ru/93039.html>.
12. Носов Н. А. Виртуальная психология / Н. А. Носов. – М. : «Аграф», 2000. – 432 с.
13. Смутьсон М. Л., Лотоцька Ю. М., Назар М. М. Концепція інтелектуального розвитку дорослих у віртуальному освітньому просторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/54.
14. Турецька Х. І. Особистісна ідентичність та віртуальна самопрезентація в Інтернет-середовищі / Х. І. Турецька // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.Костюка. – К., 2007. – Т. 9. – Ч. 3. – С. 389–396.
15. Фатурова В. М. Інтернет-середовище як фактор психологічного розвитку комунікативного потенціалу особистості / автореферат дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / В. М. Фатурова ; В.о. АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Б. в., 2004. – 21 с.
16. Фриндте В., Келер Т. Публичное конструирование Я в опосредованном компьютером общении / [В. Фриндте, Т. Келер] ; пер. с англ. А. Е. Жичкиной ; под ред. А. Е. Войскунского // Гуманитарные исследования Интернета. – М., 2000. – С. 40–54.
17. Цимбаленко С. Б. Влияние Интернета на российских подростков и юношество в контексте развития российского информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mic.org.ru/index.php/4-nomer-2012/162-vliyanie-interneta-na-rossijskikh-podrostkov-i-yunoshestvo-v-kontekste-razvitiya-rossijskogo-informatsionnogo-prostranstva>.
18. Чудова Н. В., Евлампиева М. А., Рахимова Н. А. Психологические особенности коммуникативного пространства Интернета / Н. В. Чудова, М. А. Евлампиева, Н. А. Рахимова // Проблемы медиапсихологии. М., 2002. – С. 87–94.
19. Turkle S. Constructions and Reconstructions of the Self in Virtual Reality / S. Turkle // Massachusetts Institute of Technology. Identity workshop. – Cambridge, 1997. – P. 10–13.
20. Suler J. The Psychology of Cyberspace [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www-usr.rider.edu/~suler/psy cyber / psy cyber.html>.